

בחליפה וכאפייה: המלך חוסיין כמנהיג היברידי

ב-19 בינואר 1999, אחרי יותר משנה וחצי הרחק ממולדתו, שב המלך חוסיין בן-טלאל לירדן. את פניו קיבלה משלחת דיפלומטית חגיגית והוא צולם לצד המטוס, כורע על הקרקע ומתפלל.¹ באירוע, שבאופן טבעי זכה לסיקור תקשורתי אדיר, חוסיין היה לבוש באותו שילוב שהפך לסימן ההיכר שלו – חליפת-עסקים מערבית וכאפייה "ירדנית" אדומה לראשו. מראה זה אינו אופייני לבני משפחות מלוכה – לא בעולם הערבי ולא במערב. בחיבורי אסביר כיצד הופעתו החיצונית של חוסיין לקחה חלק בעיצוב הלאומיות הירדנית שאפשרה את הישרדותה של ירדן כמונרכיה בשליטת שושלתו של חוסיין, השושלת ההאשמית. ראשית אציג את האתגרים שאיימו על הממלכה הירדנית וכיצד חוסיין התמודד איתם. בהמשך אסביר את חשיבותן של המחוות הפומביות של המלך להתמודדות זו ואפרט כיצד תרם לה לבושו. לבסוף, אנתח את מקורות ההשראה ללבושו של חוסיין ואציע פרשנות למערך המסרים שלבוש זה שירת, כדי להצביע על תרומתו ליציבותה של המדינה.

אמירות עבר הירדן הוקמה מטעמים אינטרסנטיים של המנדט הבריטי בשנת 1921 לפי החלטתו של שר-המושבות דאז, וינסטון צ'רצ'יל.² הבריטים חיפשו בן-חסות שישמור על תא-השטח חסר החשיבות הזה – מבחינתם – מפני פעולות אנטי-ציוניות ואנטי-קולוניאליסטיות ומפני ניסיונות התפשטות ציוניים אל מעבר למה שהוגדר "הבית-הלאומי-היהודי" בפלשתינה. עבדאללה (סבו של חוסיין) התאים לתפקיד, מאחר שהיה בן חצי-האי ערב, ועל-כן זר לארץ. כתוצאה מכך הוא לא זכה לתמיכה מקומית גדולה, מה שהפך אותו לתלוי באופן מוחלט בסיוע חיצוני. בנוסף, הוא לא היה חזק מבחינה צבאית ולכן לא יכול היה להתקומם.³ בהמשך, עם הקמתה של מדינת ירדן ב-1946, ממלכתו של עבדאללה נותרה תלויה בבריטים מבחינה כלכלית, מנהלית וצבאית. עם עלייתו של חוסיין לשלטון ב-1953, ירש מסבו שלטון שהינו נטע זר, תוצאה של התערבות קולוניאליסטית, אשר תמיכת העם אינה מובטחת לו.⁴ יתר-על-כן, ללא כל אופי לאומי שייחד את ירדן כמדינה, השטח היה עשוי ליפול לידיהם של בעלי אינטרסים אחרים במרחב, כמו סוריה,⁵ ערב הסעודית,⁶ הציונים⁷ או הפלסטינים⁸, ללא התנגדות מקומית עיקשת.

להבנתו, חוסיין פעל בשני מישורים עיקריים כדי לייצב את משטרו. הראשון הוא תחזוק הערוץ הדיפלומטי וביסוסה של ירדן כשחקנית פוליטית במרחב וכבת-ברית של המעצמות המערביות. המישור השני

¹ אבי שליין, *המלך חוסיין: ביוגרפיה מליטית* (אור יהודה: דביר, 2009), 510.

² שם, 31.

³ שם, 30.

⁴ שם, 49.

⁵ שם, 69.

⁶ שם, 32.

⁷ שם, 30.

⁸ Alexander Bligh, *The Political Legacy of King Hussein* (Portland, Ore: Sussex Academic Press, 2002), 75-76.

היה מגוון הרבה יותר בביטוייו והוא הקניית אופי לאומי ייחודי לישות הירדנית. המטרה הסופית, היתה השגת לגיטימציה לעצמאות ירדן תחת המונרכים ההאשמים, הן מהמדינות הערביות והן מהאזרחים עצמם. בד-בבד הוא ביקש ללכד את האזרחים תחת אתוס לאומי שיחזק את תחושת האחדות והשייכות כדי להבטיח נאמנות.

על-מנת לקבל לגיטימציה חוסיין הדגיש את זכותו לשלוט. הוא ניצל את מורשתו כצאצא של מוחמד וכבן למשפחת ה"שריפים" – שומרי המקומות הקדושים לאסלאם – כצידוק דתי למנהיגותו.⁹ לצד זאת, כצידוק לאומי-ערבי לשלטונו, חוסיין נשען על מורשתו של סבו-רבו, חוסיין בן-עלי, יוזם המרד הערבי הגדול נגד האימפריה-העות'מאנית בשנת 1916, שנתפס כמאורע ההיסטורי הראשון שהולידה הלאומיות הערבית.¹⁰ כפי שאראה בהמשך, חוסיין ניצל גם את יסוד הזהות השבטי-בדואי, אף-על-פי שבמוצאו הוא בן לשושלת יושבת-קבע, במטרה להקנות לשלטונו ממד יותר מקומי.¹¹ מקורות הלגיטימציה האישיים של חוסיין היוו אבני-יסוד גם בבניית הלאומיות הירדנית. ואכן, כפי שההאשמים נתפסו כמי שהובילו את המרד הערבי בראשית המאה העשרים, כך ירדן הוצגה כמובילת המאבק הערבי נגד הציונות ממש עד להסכם השלום ב-1994.¹² זאת ועוד, הלגיטימציה לאחיזה בהר-הבית עד 1967 ולהופעתו כמוטיב חוזר בנאומיו של חוסיין לאחר-מכן נובעת מאותו נרטיב מוסלמי שהקנה לשושלת ההאשמית את זכות השמירה על המקומות הקדושים.¹³ לבסוף, את אותה הזהות השבטית שאימץ חוסיין לעצמו הוא הפך לזהות הלאומית הירדנית.¹⁴ הבחירה בשבטיות כיסוד לאומי מלכד נראית למתבונן מהצד כשרירותית, בידעה שבשטחה של ירדן חיים נוסף על בדואים גם כפריים ויושבי ערים.¹⁵ בחינה מעמיקה יותר של העובדות חושפת שבמאה העשרים בדואים מעטים עדיין קיימו אורח-חיים נוודי,¹⁶ ושבירדן חיה כמות בלתי מבוטלת של פלסטינים, שהלכה וגדלה בעקבות העימותים עם ישראל.¹⁷ לכאורה, חוסיין יכול היה להעניק למדינה זהות פלסטינית, אך הוא ראה במאבק הפלסטיני סכנה לירדן, בגלל דרישתו להקמת מדינה פלסטינית על רוב, אם לא כל, שטחיה.¹⁸ כפתרון, חוסיין ניכס לירדן את המאבק הפלסטיני. הוא לקח תחת חסותו את הפלסטינים ואף הוכר בזירה הבינלאומית כנציגם עד להכרת העולם הערבי באש"ף ב-1974.¹⁹ הוא אף אימץ חלק מסמלי הלאומיות הפלסטינית, כמו הר-הבית, כסמלים ירדניים, ובכך דחק את הלאומנים הפלסטינים מלדרוש עליו בעלות בלעדית. מהלך זה של חוסיין לווה, לתפיסתו, בהצעת אלטרנטיבה כוללת לעם הפלסטיני. הוא ביקש להטמיע

⁹ Ibid, 77.

¹⁰ Ibid, 78.

¹¹ Linda L. Layne, *Home and homeland: the Dialogics and Tribal and National Identities in Jordan* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1994), 11.

¹² Bligh, *Political Legacy*, 79-80.

¹³ Ibid, 91-92.

¹⁴ Layne, *Home and Homeland*, 103-104.

¹⁵ John A. Shoup, *Culture and Customs of Jordan*, (Westport, Conn: Greenwood Press, 2007), 4.

¹⁶ Layne, *Home and Homeland*, 9.

¹⁷ שליים, המלך חוסיין, 519.

¹⁸ Bligh, *Political Legacy*, 88-89.

¹⁹ Ibid, 90.

את הפלסטינים בירדן ולהעניק להם זהות אזרחית ירדנית ש"תתעלה" מעל זהותם הפלסטינית.²⁰ דוגמה נוספת לכך היא הבחירה בבדואי הנווד כסמל לאומי. הנרטיב הירדני הגדיר אותו בתור "הערבי האמיתי",²¹ בניגוד לפלאח. אני סבור שהבדואי הוא חלופה לסמל המאבק הלאומי הפלסטיני – הפלאח.²² סבורני, אם-כן, שתפיסת השבטיות בירדן הוצבה כאלטרנטיבה לסמלי הלאומיות הפלסטינית.

עם זאת, את חוסיין הנחו מקורות השראה נוספים ביצירת הלאום הירדני. אף-על-פי שירדן היא מונרכיה, חוסיין ביקש להגביר את מעורבותם הפוליטית של האזרחים ולאמץ ערכים מסוימים מהדמוקרטיה המערבית, כמו הגדלת זכויות-נשים.²³ אני סבור שחוסיין ביקש להצטייר כמלך שפניו למערב: כלפי פנים – על-מנת להבחין את הלאום הירדני מהלאומים הערבים האחרים ועל-מנת להצדיק את הרפורמות הליברליות שערך; וכלפי חוץ – כדי להגביר את הנכונות לשיתוף פעולה עימו מצד מעצמות.

לפי החוקרת לינדה ליין, המחוות הפומביות של חוסיין הן בעלות ערך רב למחקר ההיסטורי אודות התפתחותה של ירדן ועיצובה כישות לאומית הומוגנית. ואכן, חוסיין רתם למשימה זו כל היבט של התנהלותו הפומבית. דוגמה טובה לכך היא אימוץ תפיסת השבטיות הערבית כסמל למנהיגותו וללאום הירדני. לאורך שנות שלטונו חוסיין יצא מספר פעמים לסיורים לאורך המדינה, שסוקרו ברשת-הטלוויזיה הלאומית.²⁴ באחד הסיורים, ב-1983, ערך חוסיין מפגש עם השיחיים של כפרי עמק-הירדן.²⁵ ליין גורסת כי במפגש הוא שידר קרבה לשיחיים וחלק להם כבוד בכך שבא עימם במגע בלי מאבטחים או גינוני עריצות. ברם, הסדר ההיררכי בינו לבין נתיניו נשמר, כיוון ששידור האולם במפגש העמיד אותו על במה נישאת, בכך שהוא היה הנואם היחידי באירוע ובכך שהוא יצא ראשון, כשכל הנוכחים עמדו.²⁶ לפי ליין, בסיוריו חוסיין העביר מסר של אחדות ב"סוג", אך לא ב"דרגה", בינו לבין מנהיגי הכפרים. היא מוסיפה שהתפיסה המרחבית שהיתה קיימת בעבר הירדן לפני העת המודרנית העמידה גבולות עמומים, שהתבססו בעיקר על נוכחות אנושית. חוסיין, בהגעתו לשטח ובעריכת הטקס הזה, אישש את סמכותו על האזור ועל השיחיים ובכך הבטיח את נאמנותם לו ולירדן. בו-בזמן, העובדה שחוסיין נקט בדרך פעולה הנשענת על תפיסת המרחב הקדומה יותר – השבטית – מראה שהוא בחר בשבטיות כסמל לשלטונו.²⁷ אמנם, ייתכן שמדובר בפרשנויות מרחיקות לכת של מחוות סמליות בלבד, אולם אני סבור שבמדינה שנולדה ללא זהות מלכדת ושלמנהיגה תפקיד כה מרכזי, דרך המחוות הללו המנהיג בורא את הלאום.

²⁰ בהתבסס על ההגדרה אצל: טלאל אסד, "הקדמה: מחשבות על החילונית" בתוך *כינון החילונית: נצרות, אסלאם, מודרניות*, תר. זהר כוכבי (תל אביב: רסלינג, 2010), 15-16.

²¹ Layne, *Home and Homeland*, 100-101.

²² Ted Swedenburg, "The Palestinian Peasant as National Signifier," in *Anthropological Quarterly*, Vol. 63, No. 1, Tendentious Revisions of the Past in the Construction of Community (Jan. 1990): 18-30.

²³ Bligh, *Political Legacy*, 78.

²⁴ Layne, *Home and Homeland*, 144-145.

²⁵ Ibid, 146.

²⁶ Ibid, 147.

²⁷ Ibid, 149.

כמו המחוות הפומביות של חוסיין, גם לחזותו החיצונית היתה חשיבות בעיצוב הלאומיות הירדנית ובהבניית הזהות האישית של האזרחים. כאמור, המלך נראה באירועים רשמיים לרוב לבוש בחליפת-עסקים מערבית, כשלראשו כאפייה.²⁸ אבחן כל אחד מהאלמנטים הללו בנפרד כדי להבין איזה מסר משדר הצירוף ביניהם, שהפך לסימן-ההיכר שלו, והשתרש במסורת בית-המלוכה עד-כדי-כך, שגם יורשיו בשושלת ממשיכים בו.

הכאפייה, או השמאע', היא כיסוי ראש ערבי מסורתי, כינוי לריבוע בד צבוע שלרוב עשוי משילוב של כותנה ומשי. היא מהודקת לראש בעזרת עקאל – טבעת בד או צמר שחורה. הכאפיות נבדלות בצורתן, צבען, ממדיהן ואופן חבישתן בין שבטים וכיום גם בין מדינות. הכאפייה הירדנית משובצת באדום-לבן, עם גדילים בארבעת קצותיה, הנחבשת עם עקאל שחור עבה שגם לו גדילים ארוכים.²⁹ במקור, תפקידה של הכאפייה היה כנראה הגנה מפני קרינת השמש ביום ומפני הקור המדברי בלילה, וכן מפני חול ואבק הנישאים ברוח.³⁰ על כן היא נתפסת כלבוש האופייני לשבטים הנוודים של חצי-האי ערב עוד מימי-קדם. כיום, בחברה הערבית, היא נושאת משמעויות מגוונות שמשתנות לפי קונטקסט, אך על-פי-רוב נתפסת כסמל של חיבור למסורת האתנית הערבית או מגלמת זיקה דתית-מוסלמית.³¹ בעת המודרנית, עם הגעתן של אופנות עות'מאניות ומערביות למרחב הערבי, החלו להשתנות דפוסי הלבוש – בעיקר אצל יושבי הערים.³² עם זאת, את הכאפייה לא פסקו מלחבוש – בדואים-נוודים, כפריים וגם יושבי-ערים – כנראה מכיוון שהיא טבועה עמוק כל-כך בהוויה ובמסורת.

לאורך המאה העשרים הכאפייה אומצה כסמל של המאבק הלאומי הפלסטיני ובמקביל, בגרסה שונה במקצת, כלבוש אופייני של המלך חוסיין.³³ לתפיסתי, הבחירה בכאפייה על-ידי המלך יכולה לשקף הן את מורשתו האישית – המוסלמית והערבית, והן את מורשתו המאומצת – הבדואית-הנוודית, ובכך להזכיר לצופיו את מקורות הלגיטימציה שלו. יתר-על-כן, כיוון שהכאפייה היא פריט לבוש חוצה-מעמדות, חבישתה פונה לכל העם באופן שווה. מבחינה זו יש חשיבות גבוהה לכך שחוסיין פונה גם לפלסטינים, שכן אותם, כאמור, הוא ביקש לייצג. שימוש בסמל דומה לסמל המאבק הפלסטיני נועד, לטענתי, "לשווק" את הלאומיות הירדנית לפלסטינים כאלטרנטיבה ללאומיות הייחודית להם. לבסוף, גם מנהיגי המדינות הערביות הם קהל-יעד למחווה הזו. הם היו עשויים למצוא בה הצהרת כוונות מצד חוסיין, מפני שלגבי

²⁸ Ibid, 159 n.20.

²⁹ Shoup, *Culture and Customs*, 79.

³⁰ Iffat Tehseen Amjad and Muhammad Azam Sameer, "The Symbolic Attributes of Shemagh and Its Intangible Cultural Aspects in Muslim Society: a Painting Illustration" in *Asian Research Journal of Arts & Social Sciences*. Vol. 8, No. 2 (2019). Article no. ARJASS.46762. ISSN: 2456-4761. p. 6.

³¹ Ibid, 2.

³² Shoup, *Culture and Customs*, 82.

³³ Yedida Kalfon Stillman, *Arab Dress a Short History: from the Dawn of Islam to Modern Times* (Leiden, Boston: Brill, 2003), 171.

נאמנותו לחזית הערבית נגד הציונות הוטל תמיד ספק,³⁴ וכיוון שהוא פרו-מערבי, בניגוד לרבים מהם. הכאפייה הדגישה את ערבותו של חוסיין והפיגה את החשש באשר להשתייכותו האמתית.

חליפת הגבר, לעומת זאת, נלבשה באירופה החל מסוף המאה השמונה-עשרה. היא אומצה על-ידי אריסטוקרטים אנגלים שביקשו להקנות לעצמם מראה פשוט, אך לא מרופט.³⁵ במהלך המאה התשע-עשרה הפופולריות שלה גברה והיא החלה להיות מזוהה עם כוח מנהלי אצל המעמד הבינוני-גבוה.³⁶ בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה חליפות החלו להילבש על-ידי נושאי-תפקידים ממשלתיים בארצות-הברית ולבסוף גם על-ידי הנשיאים.³⁷ בתקופה זו החליפה עברה, יחד עם התרבות האמריקאית, מעתק ערכי בראשית היא שידרה ערכים של צניעות, כפי שהעיד ג'יימס ביוקן, שלבש אותה בהיותו שגריר ארצות-הברית בבריטניה. הוא חיפש את בגדי "האזרח הפשוט" שנתפרו בעבודת-יד וסימלו את החריצות האמריקאית.³⁸ מאוחר יותר, בעקבות תחילת הייצור ההמוני של החליפה כחלק מהמהפכה התעשייתית, היא נטענה בערכי חברת-השפע. היא לא היתה עוד לבושו של "האזרח הפשוט" אלא של היזם, איש-העסקים המרוויח מהקפיטליזם.³⁹ כיוון שהחליפות נלבשו עתה גם על-ידי המנהיגים, הן שידרו כוח כלכלי ופוליטי ונהיו ללבוש המקובל בקרב מנהיגי המערב.

לאור-זאת, נראה שהעובדה שחוסיין לבש חליפה עולה בקנה אחד עם המאמץ הכללי שלו להעלות את קרנה של ירדן בזירה הבינלאומית. מבחינה זו, ייתכן שהחליפה נתפסה כתנאי-סף להשתתפות בשיח הפוליטי של המעצמות. דווקא כלפי פנים נראה שלבישת החליפה לא מתיישבת עם המניע שזיהיתי – הבחנת הזהות הירדנית מזהויות ערביות אחרות. רבים ממנהיגי מדינות ערב נהגו ללבוש גם הם חליפה. אם כך, עולה השאלה מה היתה מטרת החליפה כלפי הקהל הירדני.

בספרה, ליין מציגה את השטר הירדני, עליו מופיעה דמותו של המלך חוסיין פעמיים.⁴⁰ פעם אחת – דיוקן של המלך לבוש חליפה; ופעם שנייה – בצויר-המים – דיוקן של המלך עוטה כאפייה. לטענתה, דמותו של המלך, כמו דמות המדינה, תלויה בנקודת-המבט. מחד, ירדן היא מדינה פרו-מערבית המתקיימת בזכות סיוע חיצוני שהשיג המלך. מאידך, ירדן היא מדינה מסורתית שיציבותה מתאפשרת הודות לניצול חכם של צידוקים ערביים ואסלאמיים לשלטונו של המלך, ובשל הישענותה על זהות שבטית עם מכנה-משותף רחב.⁴¹ ואולם, יש לזכור שבפועל חוסיין שילב בין החליפה לכאפייה. כפי שהראיתי, כל פריט הגיע מרקע שונה

³⁴ Bligh, *Political Legacy*, 80-81.

³⁵ David Kuchta, *The Three-Piece Suit and Modern Masculinity England, 1550-1850* (Berkeley: University of California Press, 2002), 135.

³⁶ John Berger, "The Suit and the Photograph" in *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*, eds. Chandra Mukerji and Michael Schudson (Oxford, 1991), 430.

³⁷ Michael Zakim, *Ready-Made Democracy: a History of Men's Dress in the American Republic, 1760-1860* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), 213.

³⁸ Ibid, 213-214.

³⁹ Ibid, 218.

⁴⁰ Layne, *Home and Homeland*, 154.

⁴¹ Ibid, 153-154.

בהחלט. לפיכך, אני סבור שהמלך המציא לעצמו דמות ייחודית וחדשה של מנהיג היברידי – פרו-מערבי ובו-בזמן גם מסורתי. פרשנות זו יכולה לפשר את בעיית הייחודיות שהוצגה בפסקה לעיל: המלך הירדני שונה ממנהיגי מדינות-ערב האחרים במראהו וגם במהותו, וגם בשיח הבינלאומי עם מעצמות המערב הוא בעל מראה מובחן. זאת ועוד, בלבוש נוצרת הקבלה בין דמות המלך לבין דמותה של האומה הירדנית. אותה המולדת של "הערבים האמיתיים" משלבת בין ערביות למערביות ושואלת מהמערב את הערכים החיוביים שהוא מסוגל לתת. כך חזון של איש אחד ועתיד של אומה אחת מתגלמים בבגדיו של מנהיג.